

RAQAMLI JAMIYAT VA HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Yunusov Bekmurod Abdimanobovich

Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21949462>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-avgust 2026 yil
Ma'qullandi: 12-avgust 2026 yil
Nashr qilindi: 15-avgust 2026 yil

KEYWORDS

kiberjinoyatchilik, huquqiy ong, raqamlashtirish, axborot xavfsizligi, huquqbuzarliklarning oldini olish, ijtimoiy nazorat, huquqiy madaniyat, raqamli texnologiyalar, kriminologik tahlil.

ABSTRACT

Mazkur maqolada raqamli jamiyat sharoitida huquqbuzarliklar profilaktikasining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Raqamlashtirish jarayonida yuzaga keladigan yangi turdagi huquqbuzarliklarning huquqiy-ijtimoiy tabiati, ularning oldini olish mexanizmlari hamda samarali profilaktika tizimini shakllantirishning ilmiy-nazariy yondashuvlari yoritilgan.

Kirish. So'nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) jadal rivojlanishi insoniyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylandi. Internet tarmoqlari, sun'iy intellekt texnologiyalari, katta ma'lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash tizimlari hamda raqamli platformalarning keng qo'llanilishi natijasida jamiyat hayotining iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ijtimoiy sohalarida tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Raqamlashtirish jarayonlari davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilash, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish hamda fuqarolarning hayot sifatini yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, raqamli muhitning kengayishi yangi xavf va tahdidlarni ham yuzaga keltirmoqda. Xususan, kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlarning noqonuniy aylanishi, internet orqali sodir etiladigan firibgarliklar, axborot xavfsizligiga tahdidlar va transmilliy jinoyatchilikning yangi shakllari tobora ko'payib bormoqda.

Bugungi kunda dunyoning aksariyat davlatlari qatorida O'zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat tizimlarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasining amalga oshirilishi natijasida davlat xizmatlarining elektron shaklga o'tkazilishi, elektron tijoratning rivojlanishi hamda fuqarolarning internetdan foydalanish darajasining ortishi kuzatilmoqda. Biroq ushbu jarayonlar bilan bir qatorda axborot makonida sodir etilayotgan huquqbuzarliklar soni ham ortib bormoqda. Ayniqsa, bank kartalaridan mablag'larni noqonuniy yechib olish, fishing hujumlari, zararli dasturlar tarqatish, identifikatsion ma'lumotlarni o'g'irlash va ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshiriladigan firibgarlik holatlari jiddiy muammoga aylanmoqda.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi nazariyasida an'anaviy yondashuvlar asosan jinoyat sodir etilishiga olib keluvchi ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan. Biroq raqamli jamiyat sharoitida huquqbuzarliklarning sodir etilish mexanizmlari, subyektlari va vositalari sezilarli darajada o'zgarmoqda. Shu sababli huquqbuzarliklar profilaktikasining nazariy-metodologik asoslarini zamonaviy sharoitlarga mos ravishda qayta ko'rib chiqish zarurati yuzaga kelmoqda. Raqamli muhitda sodir etiladigan huquqbuzarliklar ko'pincha anonimlik, transchegaraviy xarakter va yuqori texnologik imkoniyatlar bilan tavsiflanadi.[1] Bu esa profilaktika tizimiga yangi talablarni qo'ymoqda.

Huquqbuzarliklar profilaktikasining nazariy asoslari jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlarini o'rganishga qaratilgan kriminologik nazariyalarga tayanadi. Xorijiy olimlar E. Saterlendning differensial assotsiatsiya nazariyasi, R. Mertonning anomiya nazariyasi hamda T. Xirshining ijtimoiy nazorat nazariyasi jinoyatchilikning ijtimoiy determinantlarini tushuntirishda muhim o'rin tutadi. Mazkur nazariyalar raqamli muhitda ham ma'lum darajada o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Chunki internet orqali sodir etiladigan ko'plab huquqbuzarliklar ham ijtimoiy muhit, motivatsiya va nazorat mexanizmlarining zaiflashuvi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Shu bilan birga, zamonaviy kiberjinoyatchilikni tushuntirish uchun an'anaviy nazariyalarning o'zi yetarli emas.[2] Chunki virtual makonda shaxsning xulq-atvori real hayotdagi xatti-harakatlardan farq qilishi mumkin.

Xorijiy tadqiqotlarda kiberjinoyatchilikni o'rganishga oid yangi nazariy yondashuvlar shakllangan. Jumladan, "Ratsional tanlov nazariyasi"ga ko'ra, huquqbuzar sodir etiladigan harakatning foyda va xavf darajasini baholagan holda qaror qabul qiladi. Internet muhitida jinoyat sodir etishning osonligi, anonimlik darajasining yuqoriligi va fosh etilish ehtimolining nisbatan pastligi ayrim shaxslarni noqonuniy faoliyatga undashi mumkin. Shuningdek, "Faoliyat nazariyasi" (Routine Activity Theory) ham kiberjinoyatchilikni tushuntirishda keng qo'llaniladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, huquqbuzarlik sodir bo'lishi uchun uchta omil – motivatsiyalangan huquqbuzar, himoyasiz nishon va samarali nazoratning mavjud emasligi bir vaqtda namoyon bo'lishi kerak. Raqamli makonda aynan ushbu omillarning uyg'unlashuvi ko'plab kiberjinoyatlarning sodir etilishiga sabab bo'lmoqda.[3]

O'zbekiston Respublikasida huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimi izchil takomillashtirib borilmoqda. Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risidagi qonun, jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturlari hamda ichki ishlar organlari faoliyatining modernizatsiyasi ushbu yo'nalishdagi muhim islohotlar qatoriga kiradi. Biroq raqamli muhitda yuzaga kelayotgan yangi tahdidlar profilaktika faoliyatini yanada takomillashtirishni talab etmoqda. Xususan, huquqbuzarliklar profilaktikasining an'anaviy shakllaridan tashqari, kiberxavfsizlikni ta'minlash, raqamli savodxonlikni oshirish va axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan kompleks yondashuvlarni joriy etish zarur.

Raqamli jamiyat sharoitida huquqbuzarliklar profilaktikasining metodologik asoslari tizimli yondashuvga tayanishi lozim. Tizimli yondashuv huquqbuzarliklarni alohida hodisa sifatida emas, balki turli omillar o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv doirasida davlat organlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ta'lim muassasalari, axborot texnologiyalari sohasi vakillari hamda fuqarolarning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.[4] Profilaktika samaradorligi aynan ushbu subyektlarning integratsiyalashgan faoliyatiga bog'liq.

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishda profilaktik choralar ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Singapur va Janubiy Koreya kabi davlatlarda aholining raqamli savodxonligini oshirish, kibergigiyena qoidalarini targ'ib qilish hamda axborot xavfsizligi bo'yicha muntazam treninglar tashkil etish keng yo'lga qo'yilgan. Mazkur tajribalar shuni ko'rsatadiki, huquqbuzarliklarning oldini olish ularni sodir etgandan keyin aniqlash va jazolashdan ko'ra samaraliroq hisoblanadi.[5] Shu sababli O'zbekistonda ham kiberprofilaktika mexanizmlarini rivojlantirish muhim vazifalardan biri sifatida qaralishi lozim.

Huquqbuzarliklar profilaktikasining zamonaviy metodologiyasida risklarni boshqarish konsepsiyasi alohida o'rin tutadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, profilaktika faoliyati mavjud xavflarni oldindan aniqlash, baholash va minimallashtirishga qaratiladi. Raqamli muhitda risklarni boshqarish sun'iy intellekt, ma'lumotlarni tahlil qilish tizimlari va prognozlash algoritmlaridan foydalanishni talab qiladi. Masalan, shubhali moliyaviy operatsiyalarni avtomatik aniqlash, zararli internet resurslarini monitoring qilish hamda firibgarlik sxemalarini oldindan bashorat qilish profilaktikaning samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, huquqbuzarliklar profilaktikasining psixologik jihatlarini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.[6] Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, internet foydalanuvchilarining aksariyati axborot xavfsizligi qoidalariga yetarlicha rioya qilmaydi. Natijada ular turli firibgarlik sxemalari qurboniga aylanishi mumkin. Shu bois profilaktika faoliyatida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish bilan bir qatorda psixologik barqarorligini mustahkamlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli jamiyat sharoitida huquqbuzarliklar profilaktikasining samaradorligini oshirish uchun ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga keng joriy etish talab etiladi. Kriminologiya, sotsiologiya, psixologiya, axborot texnologiyalari va huquqshunoslik fanlari integratsiyasi asosida yangi ilmiy konsepsiyalar ishlab chiqilishi zarur. Fanlararo yondashuv raqamli makondagi huquqbuzarliklarning sabab va omillarini chuqurroq o'rganish hamda ularning oldini olish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Raqamli jamiyat - axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida shakllangan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy munosabatlar asosan elektron muhit orqali amalga oshiriladigan zamonaviy jamiyat modelidir. Ushbu jamiyatda axborot eng muhim resurslardan biri hisoblanib, uni yaratish, qayta ishlash, saqlash va uzatish jarayonlari raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshiriladi.[7] Internet tarmoqlari, mobil aloqa vositalari, sun'iy intellekt, elektron hukumat tizimlari va bulutli texnologiyalar raqamli jamiyatning asosiy infratuzilmasini tashkil etadi.

Bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlari qatorida O'zbekiston Respublikasida ham raqamlashtirish jarayonlari jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash, bank-moliya tizimi va huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatiga zamonaviy texnologiyalar keng tatbiq etilmoqda. Natijada xizmatlar sifati oshib, aholiga qulayliklar yaratilmoqda hamda boshqaruv jarayonlarining shaffofligi ta'minlanmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi yangi turdagi huquqiy munosabatlarning shakllanishiga sabab bo'lmoqda.

Biroq raqamli jamiyatning rivojlanishi ijobiy imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan xavf va tahdidlarni ham yuzaga keltiradi. Xususan, kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlarni noqonuniy egallash, onlayn firibgarlik, zararli dasturlar tarqatish va axborot xavfsizligiga

qarshi qaratilgan boshqa huquqbuzarliklar soni ortib bormoqda. Bunday holatlar huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimini zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Raqamli jamiyat sharoitida huquqbuzarliklar profilaktikasi nafaqat an'anaviy nazorat choralari, balki axborot xavfsizligini ta'minlash, aholining raqamli savodxonligini oshirish, kibergigiyena ko'nikmalarini shakllantirish hamda zamonaviy texnologiyalar asosida monitoring va tahlil tizimlarini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli profilaktika faoliyatini tashkil etishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish, davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada raqamli makonda qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda xavfsiz axborot muhitini shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyat hayotining deyarli barcha sohalarini qamrab olgan raqamli ijtimoiy muhitning shakllanishiga olib keldi. Internet tarmoqlari, mobil kommunikatsiyalar, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar, katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data) va raqamli platformalarning keng qo'llanilishi natijasida jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda huquqiy munosabatlari yangi bosqichga ko'tarildi. Mazkur jarayon insonlar o'rtasidagi muloqot shakllarini, axborot almashish usullarini va boshqaruv mexanizmlarini tubdan o'zgartirib, raqamli makonni zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylantirdi.[8] Natijada inson faoliyatining katta qismi virtual muhitga ko'chib, ijtimoiy munosabatlarning yangi ko'rinishlari vujudga kelmoqda.

Ushbu jarayon nafaqat ijtimoiy aloqalar tizimini, balki huquqbuzarliklarning tabiati, shakllari va ularning oldini olish mexanizmlarini ham tubdan o'zgartirmoqda. Raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi natijasida kiberjinoyatchilik, elektron firibgarlik, shaxsiy ma'lumotlarni noqonuniy yig'ish va tarqatish, axborot xavfsizligiga tahdid soluvchi harakatlar kabi yangi turdagi huquqbuzarliklar paydo bo'lmoqda. Mazkur huquqbuzarliklarning o'ziga xos jihati shundaki, ular ko'pincha anonimlik, transchegaraviylik va yuqori texnologik imkoniyatlardan foydalanish orqali sodir etiladi. Shu sababli an'anaviy huquqni muhofaza qilish mexanizmlari hamda nazorat vositalari ayrim hollarda kutilgan samarani bermasligi mumkin.

Kibermakon — axborot texnologiyalari yordamida yaratilgan virtual muhit sifatida¹ an'anaviy ijtimoiy nazorat vositalarining samarasini ma'lum darajada cheklab, yangi turdagi xavf-xatarlarni vujudga keltirmoqda. Virtual makonda insonning xatti-harakati real hayotdagi faoliyatidan ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Anonimlik hissi, masofaviy muloqot imkoniyatlari hamda nazoratning nisbatan murakkabligi ayrim shaxslarning huquqqa xilof harakatlarga moyilligini oshirishi mumkin. Shu bilan birga, internet orqali tarqatilayotgan salbiy axborotlar, destruktiv g'oyalar va noqonuniy kontent yoshlar dunyoqarashi hamda ijtimoiy ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud.

Bunday sharoitda huquqbuzarliklar profilaktikasini faqat huquqiy yoki texnik vositalar majmui sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida talqin etish zarur. Chunki huquqbuzarliklarning oldini olish jarayoni nafaqat qonunlarni takomillashtirish yoki texnologik himoya vositalarini kuchaytirish bilan, balki shaxsning huquqiy madaniyati, axloqiy qadriyatlarini, ijtimoiy mas'uliyati va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish bilan ham uzviy bog'liqdir. Profilaktikaning samaradorligi jamiyatda huquqiy ongning rivojlanganlik darajasi,

qonunlarga hurmat va ijtimoiy nazorat mexanizmlarining qay darajada ishlashi bilan belgilanadi.

Falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, huquqbuzarliklar profilaktikasi shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni uyg'unlashtirishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy institut hisoblanadi. U jamiyatda barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy xavflarni kamaytirish hamda fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan faoliyat tizimini ifodalaydi. Raqamli jamiyat sharoitida ushbu institutning mazmuni yanada kengayib, axborot xavfsizligi, raqamli madaniyat va kibergigiyena kabi yangi tushunchalarni ham o'z ichiga olmoqda.

Xulosa. Raqamli ijtimoiy muhitda huquqbuzarliklar profilaktikasining nazariy va amaliy asoslarini chuqur o'rganish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar huquqbuzarliklarning kelib chiqish omillarini aniqlash, ularning oldini olishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish hamda raqamli jamiyatda xavfsiz va barqaror ijtimoiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu jarayon davlat organlari, ta'lim muassasalari, fuqarolik jamiyati institutlari va axborot texnologiyalari sohasi vakillarining o'zaro hamkorligini kuchaytirishni ham talab etadi. Natijada raqamli makonda qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha samarali tizimni shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Comprehensive Study on Cybercrime. New York: United Nations, 2013. – P. 25–31
2. Rustambekov I.R. Kriminologiya. Darslik. — Toshkent: Adolat, 2021. — 356 b.
3. Xolmuminov J.J. Kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishning huquqiy asoslari. — Toshkent: Yurist-Media, 2023. — 178 b.
4. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonuni, 2015-yil 9-dekabr, ЎПҚ-395-son.
5. O'zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonuni, 2022-yil 15-aprel, ЎПҚ-764-son.
6. Lessig L. Code and Other Laws of Cyberspace. — New York: Basic Books, 2006. — 297 p.
7. Клейменов М.П. Криминология: учебник. — М.: Норма, 2020. — 448 с.
8. Yusupov N.T. Raqamli transformatsiya sharoitida huquqbuzarliklar profilaktikasining dolzarb masalalari // Huquq va burch jurnali. — 2023. — № 4. — B. 45–52.